

Isusu, a kršćanski proučavatelji tvrde da je to apokrif koji je napisao neki musliman (ili bivši kršćanin koji je prešao na islam) radi izrugivanja kršćanstva. Recenzent se pita, koliko pisci pojedinih članaka odražavaju opće uvjerenje pripadnika svoje Crkve ili Ume, zatim koliko će čitatelji razumjeti njihovu poruku te koliko pisci razumiju jedni druge. On zaključuje: „Leksikon može postati podloga za budući proces razgovora ako pokazuje o čemu se može razgovarati i kako se to može: on je katalog tema, vokabular, usporedba pojmova, ali također pokazuje, kao svaki pionirski pothvat, na čemu treba dalje raditi. Sada su na potezu korisnici da ovaj Leksikon upotrijebe pri razgovorima. Međutim, i priređivači Rječnika trebaju na tome ostati: njihovo je djelo nastalo iz susretâ pa će ga dalje formirati nastavci susretâ“ (708).

Mato Zovkić

ŽIDOVSTVO POVIJESNOG ISUSA I NOVOZAVJETNIH SPISA

Amy-Jill LEVINE – Marc Zvi BRETTLER (ur.), *The Jewish Annotated New Testament*. New York: Oxford University Press, 2011., 635 str.

Knjiga sadržava kratke uvode i komentare ispod crte za svih 27

knjiga Novoga zavjeta, zatim 73 tematske bilješke unutar pojedine knjige te 30 tematskih članaka na kraju u kojima je obrađeno židovstvo u Isusovo vrijeme kao nužno za kontekstualno shvaćanje Novoga zavjeta. Namijenjena je židovskim vjernicima kao sredstvo za dijalog s kršćanima. Napisalo ju je 50 židovskih znanstvenika vjernika kojima je stalo do židovskih korijena u Novome zavjetu. Amy-Jill Levine je profesorica Novoga zavjeta i židovstva na Vanderbilt University Divinity School u Nashvillu, država Tennessee, SAD a Marc Zvi Brettler profesor je biblijskih znanosti na Brandeis Universityju, u gradu Waltham države Massachusetts, SAD. Brettler je zajedno s Adele Berlin uredio i *The Jewish Study Bible*, 2004. kao komentar Tore, Neviim, Ketuvim (*Tanakh*) za današnje židovske vjernike (usp. moju recenziju toga komentara u *Vrhbosnensia* 2004., 449-452).

Urednici u predgovoru ističu da im je cilj „povećati znanje o našoj zajedničkoj povijesti i razlozima zašto smo se razišli“. Isus i Pavao bili su Židovi te vjerojatno autori Matejeva i Ivanova evanđelja, kao i autor Jakovljeve poslanice. Autor Evanđelja po Luki i Djela apostolskih vjerojatno nije bio Židov, ali je bio pod utjecajem židovstva u vremenu kada je pisao. Zato je za razumijevanje novoza-vjetnih spisa bitno „razumjeti različite židovske skupine u počet-

ku Rimskog Carstva“. Uz skretanje pozornosti na židovski kontekst Novoga zavjeta, priređivači također žele obraditi odlomke koji su doveli do kršćanskih stereotipa o Židovima kao „kristoubojicama“ te usklik mnoštva „Krv njegova na nas i na djecu našu“ (Mt 27,25) koji je sačuvan samo u Matejevoj povijesti Muke Isusove. Knjiga je namijenjena, između ostaloga, židovskim čitateljima koji se boje čitati NZ ili nemaju dovoljno znanja o različitim vrstama spisa koji sačinjavaju NZ, ali bez želje da kršćanske ili židovske čitatelje odvraća od njihove vjere. Cilj je knjige „omogućiti čitateljima da razumiju što su tekstovi NZ značili u ondašnjem socijalnom, povijesnom i religijskom kontekstu; zatim neki od priloga pokazuju utjecaj Novoga zavjeta na odnose Židova i kršćana“. „Kao profesionalni znanstvenici, autori bilježaka i priloga pristupaju tekstu s poštovanjem koje zaslužuju svi religijski tekstovi. Točno razumijevanje grčkoga kojim je napisan Novi zavjet te duboko poznavanje grčkih i rimskih literarnih postupaka kojima se služi bitni su za shvaćanje Novoga zavjeta kao što je bitno shvaćanje starinske bliskoistočne kulture i jezika za razumijevanje zajedničkog Pisma Židova i kršćana.“ Priređivači se nadaju da će čitatelji dublje upoznati i poštovati ovo „središnje religiozno djelo“. Za prijevod NZ na suvremeni engleski autori pre-

uzimaju New Revised Standard Version iz 1989.

Pri obradi uvoda u pojedino novozavjetno djelo autori se drže standardne zapadne introdukcijske znanosti: autor i vrijeme nastanka, literarni sastav, glavne teme, dotično djelo i židovstvo. Od četiriju evanđelja najopširniji je uvod u Ivanovo (str. 152-157), koje „odražava duboko poznavanje Jeruzalema, židovskih obreda i metoda tumačenja Pisma. Neki od podataka o Jeruzalemu s početka prvoga stoljeća, kao ribnjak Bet-zatha blizu Ovčjih vrata (5,2), potvrđeni su arheološkim iskapanjima te potkrepljuju da je autor izravno poznao grad i okolicu. Ovo evanđelje spominje Šabat i Pashu kao i Blagdan sjenica (5,1) i Hanuke (10,22). Objašnjava obredno pranje ruku pred jelo (2,6), a ta napomena pretpostavlja da „barem neki od naslovnika ovoga evanđelja nisu židovskog porijekla“. Ivan se služio židovskim Svetim pismom, ali prijevodom na grčki. Autorica Adel Reinhartz brižno razlikuje kod Ivana „Židove“ koji su jednostavno Judejci i nisu protiv Isusa (Iv 6 – 7) od „Židova“ koji odbacuju Isusa: „Uporabom izraza ‘Židovi’ za navođenje i osuđivanje onih koji ne vjeruju u Isusa, Ivanovo evanđelje potiče svoje čitatelje na distanciranje od bilo koga tko sam sebe tako naziva. Stoga se također može smatrati ‘protužidovskim’ ako proglašava da Žido-

vi koji ne vjeruju u Isusa kao Krista i Sina Božjega napuštaju svoj saveznički odnos s Bogom (8,47). Treba reći da ovo evanđelje nije antisemitsko u rasnom smislu jer nije važno tko je kakva porijekla, nego što vjeruje. Ipak, ono je bilo upotrebljavano za promicanje antisemitizma. Najviše štete nanio je Iv 8,44 gdje Isus izjavljuje da „Židovi imaju đavla za oca.... Dok Ivanovu retoriku ne treba lako otpisivati, ona se može shvatiti kao sastavni dio autorova procesa samodefinicije, razlikovanja Isusovih sljedbenika od sinagoge te od Židova i judaizma“ (156).

U tumačenju Jakovljeve poslanice Herbert Bassler za paralele nudi brojne tekstove iz mudrosnih knjiga SZ, ali i iz židovskih izvanbiblijskih spisa, osobito za poimanje napasti i dobrih djela (1,12-18), zatim vjere i djela (2,14-26), grešnog prijateljstva sa svijetom (4,1-10), molitve i hoda za istinom (5,13-20).

Veće bilješke u izlaganju pojedine knjige NZ zatamnjene su u tekstu iznad crte, tako da čitatelji mogu skrenuti na njih pozornost. Prva od njih je „djevičansko rođenje“ uz Mt 1 (str. 4) gdje je najprije naveden povijesni kontekst Iz 7,14 o Emanuelovoj majci, zatim pregled kršćanskih tumačenja onoga što je Matej mogao misliti pod djevičanskom začecem i rođenjem Isusa. Usklik mnoštva u toku suđenja pred Pilatom „Krv njegova na nas i na djecu našu“

(Mt 27,25) protumačen je kako ga razumije većina današnjih kršćanskih tumača: „Ovaj dodatak ima samo Matej i on je bio podloga da su Židovi kroz naraštaje bili okrivljivani za Isusovu smrt (usp.: Jr 26,15; vidi također 21,37-39 s bilješkom). Prvi Matejevi čitatelji vjerojatno su ovaj stih povezivali sa stanovništvom Jeruzalema koji je bio razoren god. 70.“ (str. 52).

Daljnje za židovske čitatelje važne bilješke u tekstu su: Markova geografija (60), farizeji i carinici (64), parabola o rasipnom sinu (123), Židovi i Isusova smrt prema Dj (204), Pavao i Židovi (243), Pavao i rabini o sjaju na Mojsijevu licu (320), himan Kristu u Fil 2,6-11 (357), tradicija o velikom svećeniku u Heb (412), Ivan vidjelac iz Otkrivenja, novi Ezekiel (473), čudovišta kaosa u Otk (483), žena kao simbol moralne okaljanosti u Otk 17 (489).

Trideset tematskih priloga na kraju knjige (str. 501-587) podijeljeno je na: uvod, povijest i društvo, literaturu, židovske odgovore na Novi zavjet.

U prvom je Amy-Jill Levine obradila najčešće zablude širokog kruga kršćana o ranom židovstvu. Među te zablude spadalo bi, npr. jednostrano uzdizanje Isusa za naklonost prema rubnima među Židovima Njegova vremena (žene, carinici, bolesnici), a da se ne vodi računa o dobru cijele nacionalne i religijske zajednice; nadalje Isusovo učenje o besplatnosti Božje

ljubavi kao da je službeno židovstvo učenjem o opravdanju i ritualnoj čistoći to nijekalo; Isusova kritika hramskog bogoštovlja kao formalističkog; Isusov univerzalizam na račun tobožnje nacionalne zatvorenosti Židova. U drugom Marc Zvi Brettler obradio je kronološko mjesto Novoga zavjeta između Tanakha (SZ na hebrejskom) i rabinskih spisa. U prilozi- ma o povijesti i društvu, najprije je obrađena židovska povijest od Aleksandrova osvajanja Palestine god. 331. pr. Kr. do sloma Drugog židovskog ustanka god. 135. Neke od ostalih zanimljivih tema: Zakon; sinagoga; hrana i zajedništvo kod stola; židovski pokreti u vrijeme Novoga zavjeta, židovski čudotvorci u vrijeme Drugoga hrama; židovski obiteljski život u prvom stoljeću; poimanje bližnjega u židovskoj i kršćanskoj etici; Pavao i židovstvo, judaizanti, kršćani židovskog porijekla i drugi; prevođenje Biblije; Filon Aleksandrijski i Josip Flavije; Isus u rabinskoj tradiciji; Isus u suvremenoj židovskoj misli; Pavao u židovskoj misli.

Temu o Isusu u suvremenoj židovskoj misli obradila je Suzannah Heschel, kći njemačkog rabina Abrahama Joshue Heschela (1907.-1972.) koji je zbog opasnosti za život u vrijeme nacizma pobjegao u Sjedinjene Države te, između ostaloga, napisao djelo u Šabatu koje je više puta tiskano i danas ga židovski i kršćanski bi-

bličari smatraju među najuspjelijima o toj temi. Podsjetimo se da je već u vrijeme pisanja NZ počela polemika kršćana protiv Židova, a rabini i srednjovjekovni židovski teolozi uzvraćali su jednako žestokom polemikom. Prema istraživanju ove židovske teologinje, do promjene je došlo polaganom, a počeo je njemački filozof židovskog porijekla Moses Mendelssohn (1729.-1786.) u svojem djelu „Jeruzalem“ ili „Moć religije i židovstvo“ god. 1783. Novim interesom Židova za izvornog Isusa branio je židovstvo od napada kršćana te istaknuo da je Nazarećanin držao Mojsijev zakon i odredbe rabina. On je ipak upozorio da može biti opasno tvrditi kako Isus nije ni kanio napustiti židovstvo te osnovati neku novu religiju. Nov pristup Isusu Židovu u 19. stoljeću promovirali su židovski teolozi koji su pisali na njemačkom: Abraham Geiger, Heinrich Graetz, Levi Herzfeld, Isaac M. Jost. Prema Geigeru, Isus je bio Židov farizejske sljedbe, a Pavao bi „utemeljio“ kršćanstvo propovijedanjem Isusova pokreta među poganima. Znanstvenici 20. stoljeća Leo Baeck, Felix Perles, Claude Montefiore, Samuel Cohen pokušali su Isusa osvijetliti kao pripadnika neke druge sljedbe u židovstvu prvoga stoljeća, na pr. *hasidim*, *kumranci*. Martin Buber, poznat po ropskom prijevodu SZ na moderni njemački, u jednom svom djelu napisao je:

„Od mladosti pa nadalje smatram Isusa svojim velikim bratom.“ Stephen Wise, u svojoj autobiografiji god. 1929., napisao je: „Isus je bio Židov, Hebrej od Hebreja... Isus nije naučavao neku novu religiju niti ju je kanio naučavati.“ Joseph Klausner (1874.-1958.) bio je profesor na Hebrejskom univerzitetu u Jeruzalemu te je god. 1922. objavio prvu knjigu o Isusu na modernom hebrejskom. Za njega je Isus pobožni farizej, čudotvorac i galilejski pjesnik s apokaliptičkim usmjerenjem koji je zanemario svoju nacionalnost i zato završio na križu. Međutim, prema Gottliebu Kleinu Isus je ostao nacionalno svjestan, ali se pobunio protiv formalističke religioznosti. Za židovske teologe s iskustvom diskriminacije i progona u Istočnoj Europi Isus je simbol katastrofe i šoaha. Solomon Zeitlin (1886.-1976.) povezo je Isusovu smrt na križu s propašću i ponovnom uspostavom židovske države te za smrt Galilejca optužio Pilata i velike svećenike – ne cijeli narod. Schalom ben Chorin (1913.-1999.) u svojim djelima prikazuje Isusa kao brata Židova i humana čovjeka koji nije Mesija. Isus je prorabin koji se smatrao slugom patnikom iz knjige Izajine. Pinchas Lapide (1922.-1997.) smatrao je Isusa držateljem Tore te da Židovi kao narod nisu Isusa odbacili. David Flusser (1917.-2000.) također smatra da je Isus bio Židov koji je držao odredbe

Tore te da je bio više zainteresiran za moralni nego ritualni vid židovske tradicije. Madžarski Židov Geza Vermes (r. 1924.), koji piše na engleskom, napisao je knjigu „Isus Židov“ u kontekstu drugih židovskih karizmatičara i pokreta. U njoj, između ostaloga, ističe da je Isus svoj celibat obrazložio zauzimanjem za kraljevstvo nebesko te da je među Židovima bilo još takvih rabina. Hyam Maccoby (1924.-2004.) smatrao je Isusa židovskim apokaliptičarom koji je očekivao Božji zahvat radi okončanja rimske vladavine nad Palestinom. Jakob Neusner napisao je god. 1993. „Razgovor jednog rabina s Isusom“ te mu, između ostaloga, zamjerio što se koncentrirao na sebe, a zanemario zajednicu. Paula Fredriksen napisala je god. 1999. knjigu „Isus iz Nazareta, kralj Židova“ u kojoj ističe kako stereotipno prikazivanje Židova u vrijeme Isusove smrti stoljećima prožima kršćansko propovijedanje i pučke pobožnosti. Amy-Jill Levine svojom knjigom *The Misunderstood Jew. The Church and the Scandal of the Jewish Jesus* smješta povijesnog Isusa u kontekst razgranatog židovstva Njegova vremena te smatra da današnji Židovi i kršćani mogu voditi plodan dijalog upravo na temelju Isusovih djela i riječi. Ona je god. 2006. zajedno s Dale C. Allisonom (protestantom) i Johnom Dominic Crossanom (rimokatolikom) objavila zbirku

članaka *The Historical Jesus in Context* kojom smješta Isusa u židovski i rimski kontekst. Neke židovske teologinje s posebnim zanimanjem proučavaju Isusov stav prema ženama. Drugi židovski znanstvenici nastavljaju stavljati Isusa u židovski kontekst Njegova vremena te se pri tome služe i arheološkim otkrićima.

U kronološkoj tablici donesen je pregled povijesnih razdoblja od perzijskog god. 539. pr. Kr. do sloma drugog židovskog ustanka god. 135. Popis prijevoda starinskih tekstova na engleski donesen po sljedećem rasporedu: uvodi, rani židovski spisi, rani kršćanski spisi, starinski prijevodi Biblije, klasični izvori. Glosar razjašnjava abecednim redom često upotrebljavane stručne termine (str. 604-618) a abecedno kazalo (619-637) pomaže pri brzom pronalaženju pojmova u cijeloj knjizi. Jedan od njih je i „celibat“ koji se spominje u vezi s Isusovom odredbom o nerastavljivosti valjano sklopljenog braka vjernika (Mk 10,1-12 i paralelna mjesta). Pri tumačenju Isusove izreke o „eunusima radi kraljevstva nebeskog“ u Mt 19,11-12 Aaron M. Gale kaže da bi se moglo raditi o onima koji se iz vjerskih razloga odriču braka te navodi Filona Aleksandrijskog za primjer nekih Židova iz vremena Drugog hrama koji su se odricali braka motivirani vjerom. Pavlov celibat u 1 Kor 7 i celibat nekih progonjenih

kršćana u vrijeme Ivana vidioca (Otk 14,4) David Frankfurter naziva eshatološkim celibatom (str. 489).

Daniel R. Langton, obrađujući Pavla u židovskoj misli (585-587), ističe da je odnos Židova prema Pavlu bio i ostaje ogorčen: „Pavao je često bio optuživan kao zbiljski utemeljitelj kršćanstva među poganima pod čijim utjecajem se odvijala tužna povijest Židova. Za opreku liku Isusa, koji je uglavnom bio smatran dobrim Židovom određene sljedbe, Pavao ostaje predmet neprijateljstva i sumnjičenja. Dok je postojao izvjestan broj znanstvenika koji su u tome iznimke, nitko ne treba očekivati da će on koji je Zakon izjednačio s <griehom> i <smrcu> – a to odjekuje kroz stoljeća – uskoro zadobiti opće poštovanje kod Židova“ (587). Unatoč ovakvu Langtonovu stavu, Marc D. Nanos u temi „Pavao i judaizam“ (551-554) razumije Rim 9,1-5 te 11,26.30-32 i 1 Kor 9,19-22 tako da se Pavao smatrao članom Izraela kao naroda i religijske zajednice, ali je učio da obraćenici s poganstva ne trebaju postati židovski prozeliti (požidovčiti se i u potvrdu toga dati se obrezati) da bi se priključili Kristu i Crkvi: „Oni postaju sudionici sa Židovima ili Izraelcima u zajednici onih koji su izdvojeni za Jednoga Boga“ (554).

Čitanje ovog djela od strane kršćanskih znanstvenika i vjer-

nika na liniji je nauka Drugog vatikanskog koncila o odnosima prema Židovima kao Isusovu narodu i prema njihovoj Svetoj knjizi. Unutarnjim „osjećajem vjere“ (*sensus fidei*) kršćanski čitatelji znat će razlikovati malobrojne elemente koji nama nisu prihvatljivi. Svijest povijesnog Isusa o samom sebi, Njegovo opravdavanje vlastitog poslanja na temelju Proroka i Psalama (Lk 24,25-26.46-47) dotaknula je Claudia Setzer u temi „Židovski odgovori onima koji vjeruju u Isusa“ (577-579). Ona tu najviše analizira djelo Justina „Dijalog sa Židovom Trifunom“ te dopušta kao u biti povijesnu Flavijevu bilješku o Isusu kao Mesiji, jer je taj nešto stariji suvremenik Pavla kršćane smatrao „malo lakovjernima, ali ne opasnima“ (579). Osnovna razlika i dalje ostaje svijest povijesnog Isusa o vlastitom poslanju te vjera novozavjetnih pisaca u Isusov transcendentni identitet. Tu vjeru možemo jedni drugima obrazlagati, ali ne nametati niti potkopavati.

Mato Zovkić

MUSLIMANI U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EUROPE IZMEĐU VLASTITE NACIJE I UNIVERZALNOSTI SVOJE VJERE

Ina MERDJANOVA, *Rediscovering the Umma. Muslims in the Balkans*

between Nationalism and Transnationalism. New York: Oxford University Press, 2013., 198 str.

Autorica je pravoslavka iz Bugarske koja se bavi proučavanjem religije u bivšim komunističkim zemljama nakon pada komunističkih režima. Vodi Centar za međureligijski dijalog i sprečavanje konflikta na Univerzitetu u Sofiji i predaje religijske studije na Trinity Collegeu u Dublinu, Irska. Uz sudjelovanje na međunarodnim simpozijima i proučavanje stručne literature organizira i praktične seminare na područjima koja istražuje te obavlja intervjue s vjerskim čelnicima. Rezultate svojega praktičnog istraživanja objavila je zajedno sa suradnicom Patrice Brodeur u knjizi *Religion as a Conversation Starter. Interreligious Dialogue for Peacebuilding in the Balkans*, Continuum, New York, 2009., koju sam recenzirao u časopisu *Vrhbosnensia* 2011., str. 459-462.

U ovoj knjizi obrađuje odnos između uklopljenosti u etničku i državnu zajednicu i univerzalnosti njihove vjere kod muslimana svoje domovine Bugarske, zatim Rumunjske, Albanije te u državama koje su nastale osamostaljenjem od bivše Jugoslavije. Znanstvena studija sadržava četiri poglavlja:

1. Islam i nacionalni identiteti na Balkanu (str. 1-50);
2. Muslimanski transnacio-